

The Portrayal of Shah Tahmasb I in the Public Consciousness: A Folktale from Khorasan

Ameneh Ebrahimi*

Abstract

Folk literature encompasses a form of experience, imagination, awareness, aspirations, failures, and sorrows, and generally, a mentality that exists among the masses regarding their time, past, or future. Such a context appears highly significant for researchers seeking a deeper understanding of the masses' historical actions and perceptions of historical elements and concepts. This is because official historiographies rarely discuss the people and their narratives of different conditions, and if there is any mention, it either endorses the actions of the elite or outright criticizes and rejects the reactions of the masses. In fact, giving voice to the people from the depths of history and reinterpreting their role through the study of their literature—folk literature—can shed light on their presence in the darkness of history and unveil their influential role in past life. Therefore, in this study, an in-depth analysis and understanding of the shared discursive elements between the elite and the lower classes within the society and culture of the Safavid era are undertaken through the lens of historical texts from this period and a central folktale from the people of Khorasan regarding Shah Tahmasb I. The aim is to elucidate the construction of public consciousness in that era and the efforts of the political institution—headed by the Shah—in light of the recognized cultural elements enshrined in the official discourse. The main research question is: How does the selected folktale express the historical and lived reality of the era of Shah Tahmasb I, and how does it unveil the specific discourse formation of this period in the construction of public consciousness?

* Assistant professor in History Department, University Allameh Tabataba'i, Tehran, Iran,
amenehebrahimi@atu.ac.ir

Date received: 16/07/2023, Date of acceptance: 01/10/2024

Keywords: Shah Tahmasb, folktale, public consciousness, masses, people.

Introduction

Although researchers in Persian language and literature have produced works on the folktales of the Safavid era and their historical and religious propaganda aspects, no attention has been given to the selected folktale. Furthermore, in an article on the legitimacy of Safavid kings in general, based on the poetry of Sa'ib Tabrizi and the existing aspects of Safavid legitimacy in relation to public consciousness, some references are made. Other works on the subject of Shah Tahmasb I's legitimacy also lack a perspective on the study of public consciousness among the masses and its reflection in folktales. On the other hand, Kathryn Babayan, in a distinguished research work, takes a transcendent approach based on an understanding of the cultural aspects of the Safavid era (Ismail I and Tahmasb I) and attempts to penetrate the inner worldviews and cosmological perspectives of this period, both in the public and private spheres, by presenting the power-seeking and legitimacy-creating elements of these figures. Overall, she aims to explore the emergence of the diverse and intertwined fabric of past culture around the axis of various Islamic and other currents up to the modern era. Although she has noted the reflection of the Safavids' intricate cultural efforts in the public sphere of society, arising from the context of ancient Iranian culture, Sufi culture, and Shiite beliefs and manifesting themselves in storytelling and folktales, the author has not gone beyond brief mentions on this subject. As Babayan herself states, her primary desire in this work is to present new clues that can be followed in the field of cultural studies of the Safavid era and the cultural geography of Islam. While considering the valuable work of Babayan, which delves into the depth of the world of thought, dreams, and Islamic ideals during the reigns of Ismail I and Tahmasb I and examines their role in the emergence of the intertwined and complex future world, the present research aims to demonstrate the alignment of official and public discourses in presenting an alternative depiction of the power of this Safavid Shah, based on the historical context of the emergence of this folktale, and considering Shah Tahmasb's efforts in the realm of political legitimation and the utilization of important cultural elements influential on public consciousness at that time.

Materials and Methods

The research method is based on the historical description and analysis and the identification of discursive elements from the sources of Shah Tahmasb's era and the

3 Abstract

selected folktale. The paper then examines the use of the prominent aspects of this Safavid Shah's character in the emergence of a widespread cultural narrative or discourse formation, even within the realm of a folk tale.

Discussion and Results

The result of the study, which is built on the official historical reports and memoirs of Shah Tahmasb, shows that Shah Tahmasb had a plan to change the way the authority of the Safavid Shah was perceived after the defeat at Chaldiran. In this enterprise, he resorted to the realm of dreams, trances, and inspirations and put them into the context of Shiite jurisprudence and his Sufi inclination, which resulted in the fabrication of tales from his own time. Shah Tahmasb, ever since, was portrayed as a Shiite and a true king, a Sufi worshipper who was pious. More interestingly, his involvement in trade is also supported by other sources, which further reveal the importance of these three aspects in the public mind through propaganda. This is very well illustrated by the folklore of the Khorasan people.

Conclusion

This particular folk tale is from the people of Khorasan, and here, Shah Tahmasb undergoes a significant change as he turns from a king to a pauper dressed as a dervish. He is one of the virtuous ones who enjoys the support of God and the Shiite Imams. Later, he puts on the clothes of a merchant, and in the end, he returns to his kingship. The portrayal of Shah Tahmasb in this folktale, along with the religious and non-religious beliefs, is much in line with the image the Shah himself wanted to be remembered in the historical reality. This folktale actually indicates the degree of the king's success in this undertaking.

Bibliography

- Aghajari, Hashem (2008) *The role of religion and government in Safavid Iran*, Tehran: Islam and Iran Recognition Center (Baz Publications). [In Persian]
- Arjani, Farmarzban Khodadad (1347-1353), *Samak Ayyar*, Tehran: Parviz Natal Khanleri Publishing House [In Persian]
- Estrabadi, Seyyed Hasan bin Mortaza Hosseini (1366), *from Sheikh Safi to Shah Safi*, by Ehsan Eshraghi, Tehran: Scientific Publications. [In Persian]
- Skarpit, R. (1374) *Sociology of Literature*, translated by Morteza Katabi, Tehran: Samt Publishing House. [In Persian]

- Afushte-e Naznazi, Mahmoud bin Hedayatullah (1373), *Naqawah al-Athar fi Zikr al-Akhyar*, by Ehsan Eshraghi, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian]
- al-Hosseini Khorshah bin Qobad (1376), the history of Ilchi Nizam Shah, by the effort of Mohammad Reza Nasiryu Koichi Haneda, Tehran: Association of Cultural Artifacts and Masters. [In Persian]
- Olearius, Adam, (1369), *Safarnameh Volume 2, Isfahan Khonin Shah Safi*, translated by Hossein Kordbecheh, Tehran: Kitab Bari Hamme. [In Persian]
- Iman Mohammad Taghi (2014), *Qualitative Research Methodology*, Qom: University and Field Research Institute. [In Persian]
- Boudaq Monshi Qazvini (1378), *Javaher al-Akhbar*, edited by Mohsen Bahramnejad, Tehran: Written Heritage. [In Persian]
- Parsa Dost, Manochheher (1381), *Shah Tahmasab I*, Tehran: Publishing Company. [In Persian]
- Rabi Benyamin Tatiili, Tenero Antonio and Mimbire Mikel, (2013) *Three travelogues: (from the time of Sultan Sanjar and the early Safavid era) with two explanations about Spanish, Portuguese and Italian travelogues*, by the efforts of Hassan Javadi and Willem Fleur, Tehran: Moqofat Foundation Publisher Mahmoud Afshar [.In Persian]
- Jafarian^۴ Rasoul (1374), *Saeb Tabrizi and the legitimacy of the Safavid monarchy*, Keihan Andisheh, No. 60. . [In Persian]
- (1379), *Abdi Beyk Shirazi's political views (988 AD) about Shah Tahmasb Safavi (984 AD)* Islamic Government, No. 16. . [In Persian]
- Hosseini, Masoud bin Mohammad Mirak (1385), *Riaz Al-Firdous Khani*, with the efforts of Iraj Afshar and Farishte Sarafan, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Foundation. [In Persian]
- Khandamir, Amir Mahmoud (1370), *History of Shah Ismail and Shah Tahmasab Safavi*, edited by Dr. Mohammad Ali Jahrihi, Tehran: Nash Gostareh. [In Persian]
- Darvishian Ali Ashraf and Khandan Reza (2018), *The Culture of Legends of the People*, Volume 8, Tehran: Mahrish Publishing. [In Persian]
- Venetian travelogues in Iran (six travelogues) (1381), translated by Manouchehr Amiri, Tehran: Kharazmi Publications. [In Persian]
- Sipak, Yiri (2004), *Iranian folklore literature*, translated by Mohammad Akhgari, Tehran: Islamic Republic of Iran Broadcasting and Broadcasting Press, Research Center/Soroush. [In Persian]
- Siori, Roger (1374), *Safavid Iran*, translated by Cambis Azizi, Tehran: Maekaz. [In Persian]
- (1380), *about the Safavids*, translated by Ramadan Ali Rooh Elahi, Tehran: Center Publishing. [In Persian]
- Shamlou, Wali Qali Khan (1400), *Qasses al-Khaqani*, Vol. 1 edited by Seyyed Mir Mohammad Sadiq, Tehran: Soroush and Andisheh Books. [In Persian]
- Talei Qara Qashlagi Aziz (1400) *An analysis of the contexts and factors affecting the behavior and religious policy of Shah Tahmasab I Safavid*, *Journal of Historical Essays*, Volume 12, Volume 2. . [In Persian]

5 Abstract

- Shah Tahmasb bin Ismail bin Heydari al-Safavi (1363), *Tazkira*, by Amrullah Safari, Tehran: Sharq Publications. [In Persian]
- Alam Arai Shah Tahmasb (1370), with the efforts of Iraj Afshar, Tehran: World of Books. [In Persian]
- Shaerbafe Mehrdad Alizadeh, Fatuji Roudmoajni Mahmoud and Zulfiquari Hassan, The Content Analysis of the Safavid Era Storytelling: A Political and Social Goals Approach, *Bimonthly Journal of Culture and Popular Literature*, year 8, number 33, March and September 2019. [In Persian]
- Ghafari Qazvini, Qazi Ahmad (1344) *History of Jahan Ara*, Tehran: Hafez Book Shop Publishing. [In Persian]
- Figuera (1363), travel book, translated by Gholamreza Samii, Tehran: No [.In Persian]
- Qazi Ahmad Qomi (1383), *Khalase al-Tawarikh*, Volume 1, by Ehsan Eshraghi, Tehran: Tehran University Press. [In Persian]
- The Tale of a Thousand Gisu (1380). Yazd: Ali Razavi Bahabadi. [In Persian]
- Karri Jamli (1348) travel book, translated by Nakhjavani and Vakarang, East Azarbaijan: Department of Culture and Arts. [In Persian]
- Colin Mitchell (2017), *Politics in Safavid Iran: Power, Religion, Rhetoric*, translated by Hassan Afshar, Tehran: Farhang - e-Javid. [In Persian]
- Kaempfer Engelbert, (1363) travel book, translated by Kikavos Jahandari, Tehran: Kharazmi Publications. [In Persian]
- Mohtsham Kashani, Kamal al-Din (1380) *Haft Diwan*, edited by Abdul Hossein Navaei and Mehdi Sadri, Tehran: Written Heritage Publication. [In Persian]
- Monshi Skandarbeg, (2001), *Alam Arai Abbasi*, Volume 2, under the supervision of Iraj Afshar, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Navaei, Abdul Hossein (1360) *Iran's political documents and writings from 1038 to 1105 with detailed notes*, Tehran: Farhang Iran Foundation. [In Persian]
- Romelu, Hassan (1384), *Ahsan al-Tawarikh vol.3*, Abdul Hossein Navaei, Tehran: Asatir. [In Persian]
- Yahya bin Abdul Latif Qazvini (1363), *Lob al-Tawarikh*, Tehran: Moghadam. [In Persian]
- Babayan, Kathryan, (2003) *Mystics, Monarchs, and Messiahs: Cultural Landscapes of Early Modern Iran*, Harvard University Center for Middle Eastern Studies.
- Burke, Peter. 1998. *Mentalities*. in *A Global Encyclopedia of Historical Writing: K + Z*, ed. D. R. Woolf. Taylor & Francis.
- Tilly Charles, (2000) *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, Editor by Peter N Stearns, Volum 3, Entry: Social Class: Publisher Charles Scribner: Detroit: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*.

چهره بستن شاه طهماسب اول در ذهنیت عامه بر اساس قصه‌ای از مردم خراسان

آمنه ابراهیمی*

چکیده

ادبیات عامه دربردارنده نوعی تجربه، تخیل، آگاهی، آرزوها، ناکامی‌ها و دردها و به طور کلی ذهنیتی است که در بین عامه راجع به گذشته، اکنون و آینده وجود داشته است. چنین بستری برای پژوهشگرانی که در پی فهم عمیق‌تر کنش عامه در تاریخ و برداشت آنها از عناصر و مقولات تاریخند، بسیار مهم می‌نمایاند. در اینجا بر اساس منابع مختلف تاریخی و با محوریت قصه‌ای عامیانه از مردم خراسان برهم کنش زمینه تاریخی و متن قصه مذکور مورد مطالعه قرار گرفته است. روش پژوهش پیش‌رو بر پایه توصیف و تحلیل تاریخی و بازشناسی عناصر گفتمانی عصر شاه طهماسب از منابع این دوره و از دل قصه منتخب استوار شده است و کار بر پایه کنکاش راجع به بهره‌گیری از جنبه‌های برجسته چهره این شاه صفوی در جهت پدیداری یک روایت فرهنگی گسترده یا گفتمان‌سازی پیش می‌رود. در این قصه که متعلق به مردم خراسان است شاه طهماسب با جریانی شگرف و جادویی در لباس درویشی از شاهی به مسکنت و فقر می‌رسد و برخوردار از حمایت خدا و ائمه شیعه است، او سپس به لباس بازرگانی درمی‌آید و سرانجام به پادشاهی بازمی‌گردد. آنچه در این قصه راجع به او ذکر شده درکنار پاره‌ای از اعتقادات و باورهای مذهبی و غیر آن تا حدود بسیاری در راستای همان تصویری است که در واقعیت تاریخی شاه طهماسب تلاش بر آن داشته که از چهره‌اش ترسیم شود و این قصه به طرزی کامیابی نسبی شاه را در این زمینه بیان می‌کند.

کلیدواژه‌ها: شاه طهماسب، قصه، ذهنیت، عامه، مردم.

* استادیار گروه تاریخ، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران، amenehebrahimi@atu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۴/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۱۰

۱. مقدمه

۱.۱ طرح مسئله

ایرانیان در ادوار مختلف پیوسته با باورها، اساطیر و افسانه‌ها و قصه‌هایی بسر برده‌اند، این گونه متون در روشن داشت اندیشه‌ها، عواطف، تجربه زندگی و تخیل و آگاهی، نیازها و آرزوها و تبادل آنها موثرند و با در نظر گرفتن عدم اعتنای مورخان رسمی به مقوله مردم فهم و درک پژوهشگر امروزی از نوعی از تاریخ نانوشته و ماندگار در حافظه عامه و همچنین درک کنش آنان در دل تاریخ با خلق قصه‌ها و افسانه‌ها بستگی بسیاری به مراجعه به این منابع دارد. این در حالی است که ادب عامه به عنوان دستاوردهایی فرهنگی که شبکه‌ای از روابط اجتماعی را باز می‌نمایاند (اسکارپیٹ ۱۳۷۴: ص ۹) در دنیای مطالعاتی وسیع تاریخ از جمله منابعی به شمار می‌آید که کمتر مورد توجه پژوهشگران داخلی قرار گرفته است. اما در قلمرو مطالعاتی خارج از ایران این نوع منابع با شکل‌گیری توجه به وضع عامه مردم در تاریخ به عنوان کنشگر و اشتیاق برای کشف و فهم معنا و ارزشهای زندگی آنها مورد توجه قرار گرفته و با رویکردهای بینارشته‌ای ذیل تاریخ ذهنیت^۱ به «پندارهای عامه» به جای «کردارهای اعیان»^۲ پرداخته شده است.

درباره اهمیت ادبیات عامه در مطالعات تاریخی همین بس که گفته شده بدون شناخت ژانر ادب عامه شناخت ملت‌ها ممکن نیست. (سیپک ۱۳۸۴: ۱۳) این نوع ادبیات و در اینجا قصه‌ها از جهت برخورداری از عناصر گوناگون تاریخی، فراتاریخی و خیالی و به عبارتی بازآفرینی دنیای واقعیت و خیال و درهم آمیزی این هر دو می‌تواند محملی برای شنیدن صدای خاموشان تاریخ و راوی بخشی هر چند جزئی از تاریخ عامه قلمداد شود؛ تاریخی که دلخواه آنان نیز هست. از این روست که کندوکاو در این عرصه بکر پژوهشگر امروزی را می‌تواند به دانسته‌های بیشتر، نتایج و استدلالاتی راجع به زندگی عامه مردم در بُعد دنیای ذهنی آنها، احساسات و احوالشان در زندگی و در پیوند با زمانه‌یشان رهنمون سازد.

در این جا ذهنیت عامه مردم یا به تعبیری دیگر نگرش عامه درباره شاه طهماسب بر پایه قصه‌ای از مردم خراسان و با توجه به بافتار تاریخی و بازشناسی عناصر گفتمانی آن مورد بررسی قرار گرفته است. عناصر گفتمانی مورد بحث ذیل چارچوب نهادی/نهاد سیاست قرار دارند و شامل گزاره‌هایی‌اند که در سطح زبان متون تاریخی (منابع رسمی و سلسله‌ای، سفرنامه‌ها و ادبیات عامیانه و غیره) وجود دارد، این گزاره‌ها خود به مثابه کنش گفتاری با بار معنایی خاص و گاه حاکی از ایدئولوژی می‌توانند تفسیرهایی را به دست دهند. (نک: ایمان

محمدنقی، ۱۳۹۴: ۲۱۴) بر این اساس با نظر به گفتمان مشروعیت‌سازانه‌ای که شاه طهماسب برای خود در قامت شاه و در رأس نهاد سیاسی در نظر گرفته است گزاره‌ها و عناصری را می‌توان در متون مختلف بازجست که گویای برساخته شدن گفتمان رسمی مشروعیت‌بخش به اوست. این متون که بر آمده از فحوای گفتمان فرهنگی شیعی-صوفی آن روزگارند چهره شیعی و صوفی شاه را در بردارند و گاه از چهره تاجرانه او نیز سخن گفته‌اند. از آنجا که درباره این شاه صفوی در ادبیات عامه کمتر سخن گفته‌اند قصه منتخب می‌تواند به عنوان روایتی عامیانه و بازنمودی از باورها و احوال وی از منظر عامه در راستای گفتمان رسمی تلقی شود و حتی به فهم عمیق‌تر نیروهای اجتماعی و فرهنگی در این برهه تاریخی منجر شود، افزون بر این در عرصه صفوی پژوهی تبیین اهمیت چنین منابعی را نیز در پی داشته باشد.

پیشینه پژوهش: در اینجا به دلیل تعدد آثار مرتبط با گفتمان‌سازی سیاسی صفویان برای مشروعیت- اینجا شاه طهماسب اول- به تعدادی از مرتبط‌ترین‌ها اشاره می‌شود. کتاب شاه طهماسب اول، مقالاتی چون: رفتارهای مذهبی و سیاسی شاه طهماسب و دیدگاه‌های سیاسی عبدی بیک شیرازی گرچه زوایایی از مشروعیت‌یابی وی را دربردارند اما هیچ یک دربردارنده ذهنیت عامه راجع به این شاه صفوی نیستند. (نک: پارسادوست ۱۳۸۱ و طالعی، ۱۴۰۰: ۲۱۲-۱۹۱ و جعفریان، ۱۳۷۹) حتی مورد دوم بیش از هر چیز عدم کامیابی شاه طهماسب را در ارائه طرح جدید اقتدارش در بردارد و نویسنده در نتیجه یکسره شاه را فریبکار، خسیس و متعصب می‌داند و اضافه می‌کند که در عرصه عمومی مردم دائماً از وی شاکی بوده‌اند. در مقاله مشروعیت صفویه در شعر صائب نیز به طرزی کلی جنبه‌های مختلف مشروعیت شاهان صفوی از مسائل دینی گرفته تا امنیت و دفاع از کشور مورد مطالعه قرار گرفته است. نویسنده بستر شعر را بازتابی از تأیید این نوع مشروعیت‌سازی از سوی عامه مردم قلمداد کرده است. (جعفریان، ۱۳۷۴) مقاله دیگری راجع به قصه‌های نقالی شده دوره صفوی با وجود ارزشمندیش در روشن داشت نقش نقالان به مثابه موعظه‌گران سیاسی-اجتماعی و مبلغ مبنای مذهبی و شیعی درباره موضوع این پژوهش مطلبی دربر ندارد. (نک: علیزاده شعرباف و دیگران، ۱۳۹۹)

کاترین بابائیان در پژوهشی وزین با نگاهی استعلایی و بر پایه فهم وجه فرهنگی دوره صفویه (اسماعیل اول و طهماسب اول) سعی بر آن داشته تا با ارائه عناصر اقتدارجویانه- مشروعیت‌سازانه این چهره‌ها به ژرفای جهان‌نگری‌ها و زوایای کیهان‌شناسانه این دوره چه در حوزه عمومی و چه در حوزه خصوصی نفوذ کند و در کل برآمدن شاکله متنوع و درهم پیچیده

فرهنگ گذشته را حول محور جریانهای گوناگون اسلامی و جز آن تا دوران مدرن بازکاوی کند. گرچه وی به بازتاب تلاشهای فرهنگی درهم پیچیده صفویان در عرصه عمومی جامعه که بر آمده از بستر فرهنگ ایران باستان و فرهنگ صوفیانه و عقاید شیعیانه‌اند و در نقالی‌ها و قصه‌گویی‌ها خود می‌نمایانند نظر داشته اما نویسنده در این باره از اشاراتی کوتاه فراتر نرفته است چرا که بابائیان به گفته خودش اشتیاق اصلی‌اش بر محور ارائه سرنخ‌هایی جدید است که در عرصه مطالعات فرهنگی دوره صفویه و جغرافیای فرهنگی اسلام می‌توان آنها را پی گرفت. (Kathryn Babayan, 2003).

با نظر به این اثر ارزشمند در اینجا با گذری بر زمینه تاریخی پدیداری این قصه _ با نگاهی به تلاش شاه طهماسب در عرصه مشروعیت‌سازی سیاسی و بهره‌گیری از عناصر مهم فرهنگی آن روزگار و موثر در ذهنیت عامه _ تلاش شده است تا همسویی دو گفتمان رسمی و عامه مندرج در قصه منتخب در جهت ارائه طرح دیگری از قدرت این شاه صفوی نشان داده شود. در واقع این پژوهش نشان روشنی است بر این که طبقات مختلف اجتماعی از منظر فرهنگی و آگاهی‌های مشترک می‌توانند بسان یکدیگر باشند و این مهم رد کننده نظریه‌های مختلف در تقسیم بندی طبقات اجتماعی است. (See: Tilly 2000 :Social Class)

پرسش اصلی: قصه منتخب چگونه واقعیت تاریخمند و زیسته دوره طهماسب اول را بیان می‌کند و از گفتمان‌سازی خاص این دوره در جهت برساختن ذهنیت عامه پرده برمی‌دارد؟
روش پژوهش: در پژوهش پیش‌رو با روش تحلیلی-تاریخی به گفتمان‌سازی قدرت دوره شاه طهماسب اول و تأثیر آن بر ذهنیت عامه و معناکاوی نمود آن در مضمون قصه مورد نظر پرداخته شده است.

۲. نگاهی کلی به برساخته‌شدن ذهنیت عامه در مورد شاه طهماسب اول

شاهان صفوی در جایی از تاریخ ایران ایستاده‌اند که میراثی معنوی (Spiritual cultural) از قبل با ژرف‌ساخت‌هایی اساطیری، دینی و قدسیانه راجع به شخص شاه در قلمرو اجتماعی یا باورهای توده مردم وجود داشته است، در کنار این مهم در این دوره به طرزی مشخص اشاعه گفتمان صوفیانه و شیعیانه_غالیانه^۳ از سوی صفویان در جهت مشروعیت‌سازی قدرتشان پی گرفته شده چنانکه آنها را در جهت بهره‌برداری از جایگاه شاهی و اداره امور مدد رسانده و این همه ذهنیت عامه مردم را متأثر ساخته است. در این بین تاریخ‌پردازی و نیز قصه‌گویی در

چهره بستن شاه طهماسب اول در ذهنیت عامه ... (آمنه ابراهیمی) ۱۱

میان قزلباشان و حامیان صفویان بر اساس واقعیت زمانه به عنوانی سستی فرهنگی-اجتماعی (نک: ممبره ۱۳۹۳: ۲۵۸ و کارری ۱۳۴۸: ۱۱۱) همچون رسانه‌هایی تبلیغاتی کارکرد مهمی در برساخت‌های ذهنی جامعه و تغییرات سیاسی داشت. این مهم در دوره طهماسب اول به طور مشخص با قصه‌گویی حول محور مناقب حضرت علی(ع) به عنوان الگویی از قهرمان اسطوره‌وار شیعیان و صوفیه^۴ -که سابقه‌ای بیش از این زمان در دل جامعه دارد و از سوی دیگر پیرامون کار و کردار شاه قابل ملاحظه است. (عالم آرای شاه طهماسب ۱۳۷۰: ۸)

سنت قصه‌سرایی در بین عامه مردم نیز در مواجهه با شرایط مختلف و در اینجا در برابر رویکرد نویافته شاه طهماسب به طرحی دیگر از قدرت خود نتایجی را در برداشت. این سنت همسو با تلاش شاه طهماسب برای تغییر ذهنیت مردم که در پی لزوم تغییر پایه‌های مشروعیتش رخ داده بود، محملی بود که تغییراتی عقیدتی و فرهنگی را آرام آرام به وجود آورد. در واقع قصه‌سرایی از کار و کردار شاه و درهم تنیده با عناصر مذهب شیعه -چه تراویده از ذهنیت مردم و چه برآمده از دستگاه تبلیغی صفویه -جریانی بود که می‌توانست جامعه رو به تغییر آن روزگار را با عناصری همگون و مشترک نزدیک سازد و هویتی یکسان بخشد؛ آنچنانکه این مهم یکی از کارکردهای قصه در فرهنگ مذهبی-صوفیانه است. (Babayan, Ibid: 161, 162) در چنین بستری درهم‌تنیده از قصه‌سازی و افسانه‌پردازی است که می‌توان رابطه بین‌الذهانی طبقات مختلف جامعه را از روزگار و تاریخشان به بررسی نشست و برخلاف سنت روایی رسمی که بر پایه کاروکردار شاهان و طبقات فرادست استوار است و در دل تاریخ نگاریهای مختلف رخ نمود دارد از نقش تأثیرگذار مردم در تاریخ و در اینجا در ارائه تصویری از شاه طهماسب سخن گفت و این جنبه مجهول از تاریخ را با خوانش قصه‌ها پاسخ داد و به صورتی کنش و رفتار سیاسی مردم را دریافت.

در اینجا نخست بر پایه داده‌های تاریخی مندرج در منابع رسمی دوره صفوی که با نوعی تاریخ‌پردازی در راستای گفتمان تبلیغی و رسمی نگاشته شده‌اند و تذکره‌نگاری شاه، متن داستانواره -تاریخی عالم آرای شاه طهماسب و همچنین سفرنامه‌های این دوره که به نوعی واجد ذهنیت عامه مردم و شامل گفتمانی عامیانه راجع به این شاه صفوی‌اند سعی شده است تا گفتمان‌سازی این متون در جهت برساخته شدن چهره‌ای خاص از شاه طهماسب نشان داده شود و در وضعیتی تأثیرگذار این مهم در قصه منتخب مورد مطالعه قرار گیرد. در بخش ذیل گفتمان صوفیانه و شیعیانه مشروعیت‌زا و پیرو آن جایگاه شاه به عنوان مرشد کامل و شاه شیعه تمام عیار بررسی شده و افزون بر این به جهت تاجر بودن شاه در واقعیت تاریخی و بازتاب

آن در ذهنیت عامه این مهم نیز مورد تأمل قرار گرفته است تا بستر پدیداری قصه بهتر فهم گردد.

۱.۲ شاه در جایگاه مرشد کامل

چنان که روشن است قدرت شاه در دوره صفوی برآمده از نهضتی صوفیانه بوده و شاه مرشد کامل تلقی می‌شد. این مهم از ابتدا تا اواخر دوره صفوی نوعی اقتدار و مشروعیت را برای شاه به ارمغان می‌آورد. شاه اسماعیل بنیانگذار سلسله صفوی در جایگاه مرشد کامل و با بهره‌گیری از انگاره‌هایی غالبانه^۵ شیعیانه از اقتداری کاریزماتیک برخوردار بود و دعوی اولوهیت و نجات‌بخشی در جامه حضرت مهدی (عج) داشت، به طریقی که همه دستورات او تا پیش از چالدران در لحظه‌ای به اجرا در می‌آمد.^۶ این در حالی است که پس از چالدران و با روی کار آمدن پسرش شاه طهماسب اول اقتدار کاریزماتیک شاه تا حدی رنگ باخته است و در پی آن این شاه صفوی به ارائه طرحی دیگر از اقتدار و مشروعیت سوق داده شد، روشن است که این مهم تحولی شخصی نیست و تحولی در سطح اجتماعی است. (نک: آغاچری ۱۳۸۰: ۱۸-۱۵)

ایجاد این تحول یکباره رخ نداد و مرهون اقداماتی چند و گذر زمان بود. چنانکه در دوره این شاه صفوی رابطه مراد و مریدی و نیز مقدس انگاشتن شاه و نثار جان و مال در پای او در ذهنیت صوفیان جامعه همچنان به قوت خود باقی است. می‌کله ممبره یکی از سفرنامه‌نویسان ونیزی در این دوره از جشنی سه روزه سخن گفته است که عده‌ای از صوفیان در آن با رقص، پایکوبی و موسیقی شرکت کرده‌اند و خدا و شاه طهماسب اول را ستایش می‌کنند. برخی حتی دختران خود را نذر شاه می‌کنند. عده‌ای دیگر نیز با وقف اموالشان به شاه زندگی زاهدانه‌ای را در گوشه‌ای پی می‌گیرند. (ممبره، همان: ۲۲۸ و ۲۲۷) همچنین بنا به گزارش وی و مورخین رسمی این دوره قسم خوردن به سر شاه توسط قزلباشان و نیز کاربرد عبارت «شاه مرادین ورسین»^۷ از جمله مواردی است که مقام شاه را در رأس هرم قدرت به مثابه خدا تصویر می‌کند. (همان، ۲۴۲ و بوداق منشی ۱۳۷۸: ۱۵۸)

با این حال شاه طهماسب با رویکردی تعدیل یافته به اندیشه‌های صوفیانه و هم شیعیانه افراطی سعی بر آن می‌دارد تا با اقداماتی از جمله نگه داشتن جایگاه مرشد کامل و روی‌آوری به تشیعی فقه‌ای جامه‌ای دیگر بر تن کند و از غالی‌گری و رفتارهای پرشور و حرارت‌حامیان صوفی-شیعی‌اش فاصله گیرد. این است که در تذکره او که نوعی خاطره‌نگاری خودنوشت است بر پایه عناصری از فرهنگ صوفیانه چون الهام گرفتن و واقعه دیدن که گره محکمی با

چهره بستن شاه طهماسب اول در ذهنیت عامه ... (آمنه ابراهیمی) ۱۳

حضور حضرت علی(ع) در گفتمان صوفیانه و هم شیعیانه دارد مددکاری و عنایت آن حضرت که در خواب و واقعه بدو به مثابه فرزند معطوف می شود را تنها عامل پیروزی هایش علیه بدخواهان و دشمنانش دانسته است. (شاه طهماسب ۱۳۶۳: ۴۸، ۳۷، ۲۲، ۱۲ و نیز نوائی ۱۳۸۴: ۱۶۸ و الحسینی، ۱۳۷۶: ۱۱۶-۱۵۵) ^۷ افزون بر این شاه گاه با تصویرپردازی صوفیانه حضور شیوخی چون شیخ صفی الدین در خواب و نیز شهاب الدین و دیگر شیوخ همراه او در حالت دعا- و پیوند آن با ایمان مذهبی در پی تجلی پیروزی و خلاصی از مشکل حر اینجا مقابله با عثمانی - به شیوه ای تأیید شده است. (شاه طهماسب، همان، ۳۸ و ۵۴)

در تاریخ قصه وار «عالم آرای شاه طهماسب» ذهنیت عامه نسبت به جایگاه صوفیانه این شاه صفوی قابل توجه است. در این اثر شاه، درویش زاده (عالم آرای شاه طهماسب، ۱۳۷۰: ۲۲۰) و بارها تنها مرشد کامل شناخته شده (همان، ۲۸۵، ۲۵۵، ۲۵۰، ۱۱، ۹۸، ۹۰، ۴۳) و حامیان و همراهان او با عنوان «صوفیان شاه» خوانده شده اند. (همان، ۳۲۶، ۲۷۱، ۱۹۴، ۹۶) او در چنین جایگاهی با واقعه دیدن، الهاماتی غیبی را برای چاره جویی در پاره ای از دشواریها دریافت می کند. (همان، ۳۱۷، ۵۵) در موردی شاه از طریق الهام غیبی سوء قصدی را به جان خود خشی می کند. (ص ۵۴ و ۵۵) گاه الهامات، نویدبخش اخباری خوش است؛ نویسنده ریاض الفردوس تاریخ نگار رسمی این دوره گزارش داده است که شاه در جایی بوسیله الهامی پیش بینی می کند که خبر خوشی از سوی هرات دریافت می کند و همان روز چاپاری خبر ولادت فرزند او را می آورد. (میرک حسینی، ۱۳۸۵: ۴۰۶) برپایه چنین تجاربی شاه طهماسب خود اذعان دارد که این مقدار «از غرایب و اتفاقات غریبه و الهامات عجیبه» که در دوران او رخ داده در دولت هیچ یک از سلاطین و ملوک پیشین رخ نمود نداشته است. (نوائی، همان، ص ۱۱۹)

۲.۲ شاه تمام عیار شیعه

ناکارآمدی گفتمان صرف صوفیانه و عدم ظرفیت آن در کشورداری و همچنین در طرح گفتمان مشروعیت قدرت، شاه طهماسب را در دوره دوم سلطتش _ آنگاه که به دوره جوانی پا گذاشت _ واداشت تا با تدابیری ایدئولوژیکی در جهت تقویت حاکمیت سیاسی اش گام بردارد و با ترویج سلطنت با قداست به نوعی مشروع سر رشته امور را در دست گیرد. وی در این دوره در فضایی که در آن مرجعیت روحانی شیعه حضور فعال داشت به استناد رویایی مقدس، توبه خود را از پرداخت به منکرات و مسکرات مطرح کرد و تلاشش را بدین مهم معطوف ساخت که از تشیع فقاهتی برای حکومتداری بهره گیرد. (بوداق منشی، همان، ص ۱۶۶ و

۱۶۵ و روملو، ۱۳۸۴/ج ۳، ۱۲۱۳).^۸ بر این اساس به نحوی روشن اقتدار کاریزماتیک شاه تجزیه شده و به نهادهایی مشخص محول گردید.^۹

همچنین از سوی شیخ علی کرکی سعی شد برای شاه از درونه فرهنگ شیعی الگویی به جای الگوهای صوفیانه از قدرت ساخته شود. به تعبیری طهماسب به همراهی وی سعی کرد آبخور تصوف اسماعیل را تغییر دهد. (Babayan . Ibid:321) چنین است که نسب‌سازی برای شاه و پیوند او با خاندان پیامبر/امام موسی کاظم (ع) از جمله تلاش‌هایی است که شاه را در جایگاه کسی که از سادات است زعامت و مرجعیتی برجسته بخشید و حضور او را عاملی برای آرامش دلهای شیعیان تصویر کرد. (نویس، همان، ص ۲۰۴) در چنین گفتمان‌سازی است که تنها نماینده اهل بیت و متولی مذهب شیعه شخص شاه قلمداد می‌شود.

با این حال در ذهنیت مردم در دوره شاه طهماسب نوعی مقدس‌انگاری شاه در پیوند با افکار شیعیانه_غالیانه و همسان‌انگاری وی با چهره اسطوره‌ای و نامیرای حضرت علی(ع) و حتی خدا موج می‌زند؛ به نوشته دالسانداری سفرنامه‌نویس ونیزی که در اواخر دوره طهماسب به ایران آمده است از نگاه مردم ایران شاه که از سلاله علی (ع) است نه مانند شاه که همچون خدا قابل پرستش است. هر کس در گیرودار بیماری گرفتار می‌آید از شاه طلب شفا می‌کند.^{۱۰} مردم او را دارای روح نبوت، دین حی و حاضر و واجد قدرت زنده کردن مرده می‌دانستند «و می‌گویند همچنان که بزرگترین امام ایشان یازده فرزند داشت، همین عنایت را که خدای متعال به علی(ع) ارزانی داشته بود شامل حال این شاه نیز فرموده است.» (سفرنامه‌های ونیزیان در ایران ۱۳۸۱: ۴۷۴) چنین است که عنوان «شاه مرتضی علی» در بین قزلباشان در مورد طهماسب باب بوده^{۱۱} (ممبره، ۲۴۲) است عنوانی که برای آن حضرت بکار می‌رفته و کاربرد آن در اینجا از سوی قزلباشان نوعی تشبه شاه را به ایشان می‌رساند. (Babayan, 296)

اما تاریخ‌نگاری‌هایی رسمی از رویکرد تعدیل یافته شاه نسبت به عناوین پیش گفته گزارش می‌دهند؛ بر اساس این گزارشات می‌دانیم که وی خود را «غلام امیرالمومنین» (بوداق، همان ۱۴۳) می‌خوانده و انگشترش به عبارت «بنده شاه ولایت طهماسب» (شاملو، ۱۴۰۰، ج ۱، ۶۷) مزین بوده است. با در نظر گرفتن چنین گفتمان‌سازی است که در متونی داستان‌واره چون عالم آرای طهماسب وی صرفاً «فرزند مرتضی علی» خوانده می‌شود. (عالم آرای شاه طهماسب، ۱۴۴ و ۱۲۷) از سوی دیگر این شاه صفوی پس از اینکه از عقاید افراطی عده‌ای از صوفیان یا قلندران مبنی بر اینکه او را امام عصر می‌خوانند مطلع شده با آنها مخالفت کرده و حتی با پافشاری آنها دستور قتلشان را صادر کرده است: «بالاخره سر ایشان را به تخم‌اق خرد

چهره بستن شاه طهماسب اول در ذهنیت عامه ... (آمنه ابراهیمی) ۱۵

کردند.» (استرآبادی، ۱۳۶۶: ۸۰) در ادامه چنین رویکردی است که شاه خواهر خود را به عنوان سهم امام زمان (عج) در نظر گرفته و اسب سفیدی را نیز برای آن حضرت آماده داشته است. (ممبره، ۲۱۷) از سویی دیگر امام زمان (عج) به خواب‌هایش راه می‌یابد و با تمسک به خوابی این چنین مالیات تمغا را می‌بخشد. (بوداق منشی، همان، ۲۲۵) در قصه‌پردازی‌ها نیز شمشیر شاه همان شمشیر قائم‌الامر خوانده شده است. (عالم آرای شاه طهماسب، ص ۲۲۰)

بدین سان شاه طهماسب در راستای نوعی عرفی‌گرایی و بازتفسیری عقلانی از قدرتش از همتایی غلوآمیز با خدا و شخصیت‌های برجسته تشیع دور می‌شود و در ارتباط خاص با خدا و امامان معصوم سیاست‌ورزی خود را در عرصه اداره کشور بر پایه فقه شیعه تنظیم می‌کند، در چنین طرحی است که شایع می‌شود که سلطنت او به ظهور امام زمان ختم خواهد شد. (عالم آرای شاه طهماسب، همان، ص ۴۷ و غفاری قزوینی، ۱۳۴۳: ۲۸۱ و محتشم کاشانی ۱۳۸۰: ۳۴۴/۲) جالب توجه است که با وجود این رویکرد گویا شاه در باطن تمایل داشته تا خود را همچون پدرش به عنوان «شاه پیامبر» بشناساند؛ چنانکه در یک جا در تذکره‌اش وی خود را بسان حضرت موسی در کوه طور و در پرتو تجلی نور حق عنوان می‌کند. (عالم آرای شاه طهماسب، ص ۶۹)^{۱۲} اما علی‌رغم این مهم میل غالب شاه در این اثر آن است که به عنوان فردی زمینی که به خدا و عنایتش و جزای عمل از سوی او باور دارد خود را معرفی کند. (شاه طهماسب، همان، ۴۵ و ۵۴ و پیروزی بر قزلباشان ص ۹ و همچنین پیروزی‌های دیگر از جمله در برابر ازبکان نک: بوداق منشی، همان، ص ۱۵۶)

وی در مقام بندگی، مناجات و لابه و زاری به درگاه خدا را با دل شکسته و از شدت پریشانی احوال آن هم در مواجهه با القاص و سلطان عثمانی عامل گشایش کار می‌داند. (همان، ص ۵۴) در چنین طرحی شاه باور دارد که دنیا سرایی زودگذر است که سعادت و دولت در آن به خواست خدا رقم می‌خورد. چنانکه در تذکره خود آورده: «بتحقیق دانستم که دولت را خدا می‌دهد.» (همان، ص ۱۳) چنین باوری شاه را بدین جا می‌کشاند که سلطنت خود را نیز داده خدا و در پی آن گاهی بخششی از جانب ائمه شیعه چون امام رضا (ع) بداند (افوشته‌ای، ۱۳۷۳: ۱۳) و در اساس خود را جانشین دودمان اهل بیت پندارد. (خوزانی، همان، ۱۳۴) در پرتو چنین باورهایی پشت‌گرمی و حمایت از جانب خدا و نیز عنایت و الهام از سوی ائمه شیعه نیز به شاه موقعیتی مقدس گونه می‌بخشد. (نوائی، همان، ص ۲۰۴ و ص ۲۱۱، و قمی، ۱۳۸۳: ج ۱، ۱۸۳ و خواندمیر ۱۳۷۰: ۲۳۶)^{۱۳} حتی شاه در تذکره‌اش مدعی مدرسانی الهی از طریق بارش برف در یکی از لشکرکشیهایش است. این مهم که رنگ و بویی افسانه‌وار بر خود

دارد در تاریخنگاریهای رسمی و در ذهنیت عامه نیز جای باز کرده است. (شاه طهماسب، همان، ۳۲ و بوداق منشی، همان، ۱۷۴ و لئاریوس، ۱۳۶۹ و: ۷۰۰ و ۶۹۹ خورانی، ۱۳۹۸: ۱۶۲)

در پایان این قسمت به عنوان تکمله شواهد گفتمان‌سازی همسو با قصه‌پردازی عامه باید ذکر شود که یکپارچه‌سازی عقیدتی در ایران صفوی باعث ضدیت با اقلیتهایی چون یهودیان بوده است. در پی آن است که طهماسب در نامه‌ای به سلطان سلیمان عثمانی یکی از دلایل نگون بختی و فسق علمای سرزمین عثمانی را پاک شمردن کفار/اقلیت‌های مذهبی از جمله یهودیان عنوان کرده است. در پی آن مهاجرت یهودیان از ایران به عثمانی نیز به راه می‌افتد. حتی حضور این اقلیت به نفع عثمانی و در جبهه‌های جنگ با صفویان رقم می‌خورد. (نوابی، همان، ۲۲۶) در چنین فضایی یهودیان ساکن هرموز که بیشتر از کشورهای چون پرتغال و اسپانیا و مصر و ... به ایران مهاجرت کرده بودند و از تاجران ابریشم و اسب و از جمله صرافان بودند نیز از ایران به ماوراءالنهر کوچ کردند و در یک مقطع در کنار ازبک‌ها قرار گرفته و به آنها سلاح دادند. (فیگوئرا ۱۳۶۳: ۶۰)

۳.۲ شاه تاجرپیشه

بر اساس آنچه برخی از تاریخنگاران و سفرنامه‌نویسان عصر صفوی گزارش کرده‌اند شاه طهماسب اول توجه ویژه‌ای به امر تجارت داشت و خود نیز در جامه شاهی است که تجارت می‌کند. از جمله گزارش کارملیت‌ها حاکی از این معنی است که شاه در معامله هوشمندی بازرگانی دوره‌گرد را دارد. ظاهراً شاه لباس‌های بلا استفاده را با بدهی‌هایش معاوضه و کالاها را بالاتر از ارزش واقعی قیمت‌گذاری می‌کرده است. معامله جواهر نیز یکی از معاملات مورد توجه او بوده است. (سیوری ۱۳۷۴: ۵۸)^{۱۴}

۳. معرفی قصه شاه طهماسب

قصه مورد نظر از جمله قصه‌هایی است که راویان آن مردم خراسانند. این قصه از جمله قصه‌های سحر و جادوست که با شخصیت تاریخی شاه طهماسب و عناصری طبیعی و مذهبی درهم آمیخته است. اما در این اثر بیش از آنکه عناصر جادویی را ملاحظه کنیم عناصر اعتقادی و مذهبی خودنمایی می‌کند. (درویشیان، ج ۸، ۱۳۹۸: ۲۳۳) شاه طهماسب در این قصه بوسیله مرغی به آسمان می‌رود و با طی کردن زمانی خیالین که با عناصر تاریخی عصرش گره خورده

چهره بستن شاه طهماسب اول در ذهنیت عامه ... (آمنه ابراهیمی) ۱۷

است به زمان واقعی بازمی‌گردد. جالب آنکه زمان خیالی زمانی کوتاه است و به خواب کوتاهی می‌ماند که شاه از آن گذر می‌کند.

قصه شاه طهماسب با معرفی او به عنوان فرزند شاه عباس اول آغاز شده است و این مورد در وهله نخست می‌رساند که عامه مردم به جهت بزرگ داشتن شاه عباس اول و ماندگاری او در حافظه تاریخی‌شان که در ساخته و پرداخته کردن قصه‌هایی متعدد نمود دارد، شاه طهماسب را فرزند او قلمداد کرده‌اند. از طرف دیگر ماندگاری چهره شاه طهماسب را در دامان قصه‌ای از خطه خراسان می‌توان به وجه مذهبی شخصیت او و همچنین وصیتش مبنی بر خاکسپاریش در جوار امام رضا(ع) دانست. (افوشته‌ای، همان، ۳۷) چنانکه گزارشات تاریخی می‌گویند شاه طهماسب پس از دفن در حرم امام رضا(ع) به دلیل تهاجم ازبکان قبرش شکافته شده و بر حسب دستور شاه عباس استخوان‌های وی به اصفهان منتقل می‌شود تا در محل جدیدی به خاک سپرده شود. با این حال برای دور ماندن از بدنامی ارجح دانسته می‌شود که شایع کنند این استخوان‌ها متعلق به یکی از سادات روضه مقدس منور است و مقبره طهماسب همچنان در حرم مطهر قرار دارد و دست نامحرم بدان نرسیده است. (منشی، ج ۲، ۵۲۸-۵۲۶) بر این اساس شاید این حادثه و قصه‌سازی‌های حول آن را بتوان عاملی در جهت ماندگاری چهره شاه طهماسب در ذهنیت مردم خراسان پنداشت. به هر روی قصه شاه طهماسب از معدود قصه‌هایی است که درباره این شخصیت تاریخی در فرهنگ عامه برجای مانده و نمایانگر ذهنیت مردمی است که چه در زمان این شاه و چه پس از او تصویری را از وی ارائه می‌کنند که با واقعیت تاریخی تطبیق دارد تصویری که تا امروز زنده است.

۱.۳ خلاصه قصه

شاه عباس مردم‌دار پسری داشت به نام شاه طهماسب. او یک روز در حالی که در اتاق قصرش جلوی آئینه به خود نگاه می‌کرد با دیدن ظاهر شاهانه‌اش از خود می‌پرسد: «آیا از من بالاتر و خوشبخت‌تر در دنیا کسی هست؟» (درویشیان، همان، ص ۲۳۴) در آن ظهر گرم تابستان در حالی که مادر شاه برای ناهار دست به کار شده بود شاه طهماسب به شنا می‌رود. در حین شنا مرغ خوش خط و خالی را لب استخر می‌بیند و با گرفتن پای مرغ به آسمان می‌رود و بعد از مدتی پرواز، او در حالی که لخت و عریان است به سلامت در جنگلی می‌افتد. شاه در حالی که متضرعانه به درگاه خدا می‌نالد و از او می‌خواهد که نجاتش دهد با گریه و زاری به خواب می‌رود. در جنگل شاه طهماسب از میوه درختان جنگلی تغذیه می‌کند و می‌تواند خانه‌ای

برای خود بسازد و خود را از شر حیوانات نجات دهد. با اینکه حیواناتی گرداگرد خانه او می‌گردند به فضل خدا هیچ کدام نمی‌توانند به او آسیب برسانند. بعد از گذشت چهل روز شاه طهماسب تصمیم می‌گیرد با توکل به خدا از جنگل بیرون برود و به دنبال بختش روانه شود. در راه نزدیک غروب در جهت قبله درویشی را با لباس ابریشمین و تبرزین می‌بیند و شرح حالش را برای او بازگو می‌کند، درویش راه شهری را نشان می‌دهد، جامه خود را بر او می‌پوشاند و شعر درویشی را برای طلب کمک به او یاد می‌دهد و همچون خواجه خضر از نظر پنهان می‌شود. شاه طهماسب به شهری که درویش راهش را نشان داده وارد می‌شود. اما از راه درویشی نمی‌تواند به نان و نوایی برسد. تا اینکه دختر زرگری یهودی که از قضا مسلمان شده و دل در گروه علی(ع) دارد به او کمک می‌کند. دختر به خاطر کمکش به درویش از سوی پدر مجازات می‌شود و پدر دست او را می‌برد و می‌گوید: «حالا برو اگر علی است که دست را هم شفا خواهد داد.» (همو، ص ۲۴۱) دختر دستش را برمی‌دارد و با چشم گریان از شهر خارج می‌شود و به قلعه‌ای می‌رسد. در اینجا پسر پادشاه که برای آب دادن اسبش به لب چشمه آمده با دیدن عکس دختر در آب چشمه بر او عاشق می‌شود. پسر شاه که تصمیم دارد با دختر ازدواج کند خواست‌های دختر را می‌پذیرد و دختر برای ادای نماز در مسجد ابتدا به حمام می‌رود. دختر که همه جا در صدد است قضیه دست بریده خود را پنهان کند در حمام پس از راز و نیاز از طرف پیغمبر اسلام و اهل بیتش شفا می‌گیرد. سپس او با پسر شاه ازدواج می‌کند. از آنطرف شاه طهماسب که مدتی با فقر و مسکنت و درویشی سر می‌کند تصمیم می‌گیرد به دنبال دختر برود و سراغی از او بگیرد. اما دکان پدر دختر/زرگر یهودی آتش گرفته و خودش هم در آتش سوخته است. شاه از اینجا به بعد تصمیم می‌گیرد تا دختر را پیدا کند و او را به گردآوری اموال پدرش بخواند. بالاخره شاه دختر را پیدا می‌کند و دختر که دل‌باخته عشق علی است و راضی به حمایت او، در پی اموال پدر نیست و شاه را به ازدواج با خواهرش دعوت می‌کند. خواهر دختر در جواب شاه در حالی که بهتر از او همسری نمی‌خواهد- می‌گوید: تو که صوت علی در دهانت و نام علی بر زبان است حتما برای من شوهر شجاع و بامحبتی خواهی بود.» (همو، ص ۲۴۴) شاه با دختر ازدواج می‌کند و مشغول تجارت می‌شود و دوسالی در کنار همسر روزگار از سر می‌گذرانند و بعد از اینکه از سر دلتنگی قصه‌اش را برای همسرش می‌گوید به همراهی او به اصفهان برمی‌گردد. اما این در حالی است که مادر هنوز منتظر پسرش برای ناهار است و داستان پسر را باور نمی‌کند. با آمدن همراهان شاه طهماسب به داخل شهر و قصر همه در حالی که ناباورانه به قصه او می‌نگرند از این خوشحالند که شاه سلامت است. شاه

بار دیگر لباس شاهانه می‌پوشد و در برابر آینه با خود می‌گوید: « به دولت مناز و ز نکبت منال/ که این هر دو را زود باشد زوال (همو، ص ۲۴۷)

۲.۳ تحلیل قصه شاه طهماسب

قصه شاه طهماسب با دربرداشتن دو عنصر واقعیت و خیال ویژگی‌هایی شخصیتی و اعتقادی را از این شاه صفوی دربردارد که اغلب همتای واقعیت تاریخمند دوره او و گفتمان‌سازی روزگار اوست. این ویژگی‌ها از آنجا که از ذهنیت عامه تراوش کرده است نوعی سادگی را در خود دارد اما در عین حال قابل تأمل‌اند. چنانکه آمد فرو رفتن در جامه درویشی، شاهی شیعه و تاجر از ویژگی‌های برجسته‌ای است که تاریخ‌نگاری‌های دوره او نیز به نوعی از آن حکایت می‌کنند. بر این اساس در این بخش بر اساس واژه‌ها و گزاره‌ها و رخداد‌های این قصه که به نوعی دلالت‌هایی گفتمانی‌اند و در ارتباط با واقعیت تاریخی، ذهنیت عامه در مورد شخصیت و اعتقادات این شاه صفوی و باورهای حول زندگی او بررسی شده است.

قصه با پرسشی که روبروی آینه در ذهن شاه طهماسب شکل می‌گیرد آغاز می‌شود. «آیا از من بالاتر و خوشبخت‌تر در دنیا کسی هست؟» (درویشیان، همان، ص ۲۳۳) در پی پاسخ به چنین پرسشی است که شاه با مرغی پرواز می‌کند. عناصری چون مرغ و پرواز قهرمان/شاه در واقع جلوه‌گاه پیوند میراث صوفیانه و اساطیری است که در آن پرواز همچون کرامتی قابل توجه به شخص شاه صوفی اختصاص یافته است؛ کرامتی در عالم خواب و خیال و به مثابه سفری که به کشف ناشناخته‌ای منتهی می‌شود. پس از پرواز و افتادن در میان جنگلی انبوه شاه وارد ماجراهایی پرفراز و نشیب می‌شود و در اثر رخداد‌هایی دست آخر او پاسخ پرسش خود را دریافت می‌کند و این سیر و سفر معرفت‌جویانه به پایان می‌رسد.

این قصه در بدنه‌اش با گردشی به سمت تاریخ جالب‌تر می‌شود، در این قسمت، روایت با عناصری از آنچه در ذهنیت عامه و خاصه در مورد چهره شاه طهماسب وجود داشته و بر سر زبانها بوده پیش می‌رود. در وهله اول آسیب‌ناپذیری شاه در دل جنگل و میان حیوانات آن جلب توجه می‌کند، (۲۳۶) گویی او قهرمانی است اساطیری و روئین‌تن که همواره از جانب نیرویی فرازمینی حفاظت می‌شود و این کاملاً با برخی از گزارشات متون تاریخ‌نگارانه پیش گفته همسوس گزارشاتی که در دل آن شاه از تمامی مهلکه‌ها چه با عنایت خدا، چه با الهام، خواب و خلسه و حتی بارش برف نجات می‌یابد و از هر گزند در امان می‌ماند. در واقع

جلوه‌گری چنین عناصری پیوندگاه ذهنیت عامیانه و رسمی است که اساطیر کهن را در قوالبی ساخته و پرداخته شده و منطبق با بن‌مایه‌های فرهنگی روزگار زنده می‌دارد.

شاه در این قصه در راستای همان تصویرسازی در طرحواره تازه قدرت_چنانکه در تذکره‌اش پیداست_ بنده‌ای از بندگان خداست و دل در گرو یاری خدا دارد. این است که دلبستگی به یاری پروردگار و حمایت از جانب او به تکرار در این متن ذکر شده است:

ای خدا، همه تویی و جز تو همه چیزهیچ است. تا یک ساعت پیش من در اوج قدرت در قصر خودم نشسته بودم و حالا بین به چه حال و روزگاری افتاده‌ام؟ دل را به کرم تو می‌بندم تو خودت هر چه می‌خواهی بکن (همان، ۲۳۶، ۲۳۵)

همچنین شکر خدا (۲۳۶) طلب بخشش از خدا و واسطه ساختن امام حسن (ع) و امام حسین (ع) (۲۳۶) و نیز توکل به خدا (۲۳۷) از دیگر مواردی است که افزون بر تأیید زمینی بودن قدرت شاه و حذف قداست او بسان خدا یا بزرگان شیعه، صورتی از اعتقادات او را نیز نشان می‌دهد و بار دیگر بر همسویی ذهنیت عامیانه و رسمی و کامیابی شاه در گفتمان‌سازی نو از اقتدارش مهر تأیید می‌زند.

در این اثر شاه طهماسب که مدتی در راه مانده و سرگردان است در برخورد با درویشی که بعد معلوم می‌شود خواجه خضر است، از سرگردانی می‌رهد و با جامه درویشی مدتی را سپری می‌کند. در واقع در اینجا خواجه خضر از قصص رازآمیز قرآنی و فرهنگ صوفیانه به فرهنگ و باورهای عامه راه گشوده او که نماد جاودانگی و یاری‌رسان در راه ماندگان است (قصه هزار گیسو ۱۳۸۰: ۲۴۷ و ارجانی ۱۳۴۷: ج ۴، ۱۰۳ و ۱۰۲) شاه طهماسب راه گم کرده را نجات می‌دهد. (۲۳۸) از این پس شاه طهماسب در قالب فرهنگ صوفیانه متداول زمانه‌اش و نه در مقام مرشد کامل مدتی به درویشی می‌افتد؛ درویشی که چندی با تکدی‌گری زندگی می‌کند، همانگونه که در واقعیت زیسته دوره صفویه چنین تصویری از دراویش وجود دارد. (کمپفر ۱۳۶۳: ۱۳۸ و ۱۳۷) اما در این قصه از سوی مردم درویشی شاه در جامه متکدی پس زده شده و این مهم می‌تواند گویای نگاه نقادانه عامه به این نوع درویشی باشد. با این حال این موارد تنها موارد مرتبط با درویشی او نیست، چرا که پس از این هو حق کشیدن و با درویشی سر کردن (ص ۲۴۳) و نیز محبت و وفای درویشانه شاه (۲۴۳) از مواردی است که کسانی را در متن قصه تحت تأثیر قرار می‌دهد، زندگی وی را متحول می‌کند و بدین‌سان درویشی ساده و خالصانه وی متمایز می‌شود و در راستای گفتمان رسمی یعنی تداوم کارکرد جایگاه مرادی وی

و دستاورد حاصل از آن در قلمرو سیاسی-اجتماعی یعنی جاذبه و حرمتش در نظر دیگران قرار گرفته است.

چنانکه آمد پیوند با خاندان نبوت و به ویژه اسطوره حضرت علی(ع) و برخورداری شاه از عنایات خاص ایشان وی را در رسیدن به شمای کلی و تمام و عیار شاه شیعه یاری می‌رساند. در قصه مذکور نیز این موضوع در گفته‌هایی ذکر شده و در روشن‌داشت باورهای شاه، بازتفسیر جدید از اقتدارش و در پی آن برساخته شدن ذهنیت مورد نظر در جامعه موثر است. مثلاً در جایی که شاه طهماسب توسط دختری تازه مسلمان شده به ازدواج با خواهرش دعوت می‌شود از زبان دختر می‌خوانیم: «من این انگشتر را به خاطر محبتی که از علی در دلت دیدم به تو می‌سپارم آن را ببر و به او بده و با او عروسی کن.» (ص ۲۴۴) و در جایی دیگر از زبان همسر شاه طهماسب آمده است: «تو که همیشه صوت علی در دهانت و نام علی بر زبان است حتماً برای من شوهر شجاع و با محبتی خواهی بود.» (ص ۲۴۴) شاه با عشق به شخصیت علی(ع) در وقت تنگ‌دستی از سختی می‌رهد و می‌تواند با خویشکاری مشابه نه همتای آن حضرت؛ این قهرمان و ناجی همیشه زنده، در شجاعت، محبت و هم صداقت متمایز به نظر آید و جلب اعتماد کند. (۲۴۵ و ۲۴۴)

برخلاف روایت سفرنامه‌نویسان، در این قصه شاه شفادهنده نیست و انگاره مرتبط با آن به نوعی پس زده شده است، در واقع طرح زمینی اقتدار این شاه صفوی در ذهنیت عامه صیقل بیشتری خورده و شفاهندگی شاه و نوعی معجزه‌گری از او سلب شده و شفاهندگی به پیامبر و خاندان آن حضرت متعلق است. در واقع زیر چتر فرهنگ شیعه و در اینجا باورهایی چون شفاگرفتن از پیامبر و ائمه معصوم محملی بوجود آمده تا برای بیان میل و نیاز اجتماعی به رفع صدمات و سختیهای زندگی راهی پیش روی قرار گیرد و امید به رفع بلا یا و صدمات همراه با نوعی تسکین و آرامش در زندگی پدید آید. چنین است که در دل این قصه روایت عامه پسند شفای دختر مردی یهودی که دستش توسط پدر قطع شده در اثر سرگذاشتن برای حضرت علی(ع) و دل‌بستگی بدیشان آمده است. (۲۴۱) پس

در خواب دید یک طبق نور از آسمان پایین آمد دم مسجد نشست به زمین. نگاه کرد. دید پنج تن آل عبا نشسته‌اند. وقتی طبق آرام گرفت پنج تن از آن بیرون آمدند و داخل مسجد شدند. قربانش بروم حضرت محمد صلوات الله و سلام علیه دست بریده دختر را از منبر باز کردند. آب دهن مبارکشان را بهش زدند و آن را سر جایش چسبانیدند و دعا

کرد. حضرت امیرالمومنین و حضرت زهرا و حسنین هم آمین گفتند و آن وقت حضرت محمد به دختر فرمودند برخیز دستت را از هر کسی خواستی، به تو داد. (ص ۲۴۲)

لازم به توضیح است که در قصه‌ای دیگر راجع به این شاه صفوی همین مضمون یعنی شفا دهندگی به مقدسین مذهب شیعه پیوند می‌یابد و خانواده شاه طهماسب، پسر و همسر او از آن برخوردار می‌شوند. در این قصه پسر طهماسب، شاه عباس آینده است که بنا بر بدخواهی رمالی از دربار، در مرحله نوازدی کشته می‌شود و مادرش نابینا. هر دو در میانه بیابانی با استغاثه مادر به درگاه خدا به وسیله حضرت ابوالفضل (ع) شفا می‌یابند. از این پس زندگی این مادر و پسر در شهر کربلا با حکم خدا و برکت امام حسین (ع) همراه و مشکلاتشان مرتفع می‌شود. عباس مداح خوش صدای حرم امام حسین می‌شود و سپس در سفر شاه طهماسب به کربلا در اثر اتفاقی او پسر و همسر خود را می‌یابد و به شکرانه آن سجده می‌کند و تاج خود را بر سر پسرش عباس می‌نهد. (درویشیان، همان، ص ۲۴۷-۲۵۳)

در موردی همسانی گفتمان مذهبی-عامیانه با گفتمان رسمی یا سیاست‌های کلان ایدئولوژیک صفویه مربوط می‌شود به اینکه فردی یهودی بر سر راه شاه طهماسب قرار می‌گیرد کسی که در ضدیتی ویژه با شیعه است و به قول راوی قصه با شنیدن نام علی چشمهایش از حدقه بیرون زده و به طاق سرش چسبیده و تنش هم به لرزه می‌افتد. (درویشیان، همان، ۲۴۰) این مرد یهودی دست دخترش را به سبب حب علی قطع می‌کند و در نهایت دکانش آتش می‌گیرد، چیزی از دکان و خودش باقی نمی‌ماند و خاکستر می‌شود. (۲۴۳). این مهم گذشته از این که به روشنی ضدیت صفویان را با یهودیان بیان می‌کند سوختن و خاکستر شدن دشمن اعتقادی را نیز دربردارد آنچه که در واقعیت تاریخی دوره صفوی به شکل سوزاندن دشمنان مذهبی و آنها که خلاف گفتمان رسمی-شیعی صفویان گام برمی‌دارند بازتاب یافته است. (سیوری، ۱۳۸۰: ص ۲۵۱) ^{۱۶}

اما جمله پایانی قصه به روشنی هر چه تمامتر همنوایی ذهنیت رسمی و عامه را در مورد ترسیم شخصیت شاه طهماسب به مثابه فردی زمینی که برای مدتی مورد عنایت خدا به شمار می‌آید، صاحب دولت است و گاهی دیگر با استیلای رنج و مصیبت نالان و سرگردانست، نشان می‌دهد؛ موجودی که زندگی‌اش با همه نوسان‌ها گذراست. در آخر قصه، شاه با دیدن خود در آینه گرچه همان جلال گذشته را می‌بیند اما زیر لب می‌گوید: به دولت مناز و ز نکبت منال/ که این هر دو را زود باشد زوال. (ص ۲۴۷) بی‌تردید این پیام که به صورتی کلی می‌توان آن را پیامی معنادار به زندگی انگاشت جهان‌بینی و رویکردی واقع‌گرایانه به زندگی عامه

چهره بستن شاه طهماسب اول در ذهنیت عامه ... (آمنه ابراهیمی) ۲۳

می‌بخشد و تفاخر و غرور از بابت سعادت و شکوه از روزگار سخت را رد و گذرا بودن این هر دو را تذکر می‌دهد.

۴. نتیجه‌گیری

قصه منتخب مورد بحث این نوشته گرچه جامع همه ابعاد ذهنی پیش گفته در بخش تاریخی نیست و ذهنیتی ساده و صیقل یافته را دربردارد اما شمای کلی_ با محوریت اساسی ترین وجوه_ از شخصیت شاه طهماسب و باورهای نسبت به او را به دست می‌دهد و از برداشت و احساسات پنهان مردم/خراسانیان نسبت بدو پرده برمی‌دارد. از آنجا که در وجوهی این ذهنیت عامیانه با وجه تاریخی و گفتمان رسمی-تبلیغی دوره شاه طهماسب اول مطابقت خاصی دارد باید این قصه را محصول فضای تاریخی و متأثر از آن دانست تأثیری که به خودی خود با رواج این قصه ماندگار شده و به نوعی در برساختن وضعیت فرهنگی_سیاسی آن روزگار نقش داشته است. اگر قصه مذکور را کنشی آگاهانه از سوی عامه مردم تلقی شود به صورت روشن‌تری می‌توان تغییراتی را که به خواست مردم و بردست آن‌ها در شرایط فرهنگی_سیاست‌شان رخ داده درک و دریافت کرد، مردمی که حتی با نگاهی واقع‌گرایانه‌تر از آنچه شاه در پی اشاعه‌اش بود، قدرت شفادهندگی را از شخص او سلب کرده‌اند. از سوی دیگر اگر دخالت و خواست آگاهانه دستگاه تبلیغی رسمی را در پدیداری این قصه نیز درنظر گیریم با توجه به تداوم و ماندگاری قصه منتخب می‌توان این مهم را باز هم از سوی مردم رفتاری سیاسی_آگاهانه تلقی کرد که کامیابی نسبی شاه طهماسب را در بازتفسیر گفتمان اقتدارش بیان می‌کند، افزون بر این ماندگاری مذکور را می‌توان از بابت نکات مهم این قصه راجع به تفکر در سرشت و هستی عام بشر-که حال شاه طهماسب نماینده ای از این بشر است_ دانست.

پی‌نوشت‌ها

۱. تاریخ ذهنیت به جای پرداخت به مفاهیمی که توسط فیلسوفان و روشنفکران تدوین شده بر اساس درک و فهم مفروضات ذهنی و نیمه آگاهانه و گرایش‌ها و عادت‌های فکری گروه‌های اجتماعی پیش می‌رود. به عبارت دیگر در این تاریخ، پنداشته‌ها و نگرش‌های عامه مورد بررسی قرار می‌گیرد. چنین تاریخی در دل متون مختلف ادبی که ترجمان روح ملت‌هاست قابل بازیابی است. در این نوع کنکاش ادب عامه جایگاه خاصی دارد. (see: Burke:1998)

۲۴ تحقیقات تاریخ/اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

۲. استنفورد، ۱۳۸۷، ص ۱۸-۱۹ درآمدی بر فلسفه تاریخ، ترجمه احمد گل محمدی، نشر نی.

3. Babayan Kathryn, *The Safavid Synthesis: From Qizilbash Islam to Imamite Shi'ism*, Iranian Studies, Cambridge University Press: January 2022

۴. نک: فهرست نسخه‌های خطی دانشگاه تهران، ج ۱۶، ص ۵۳

۵. منشی قزوینی بوداق، جواهر الاخبار، مصحح محسن بهرام‌نژاد، میراث مکتوب، تهران: ۱۳۷۸

۶. شاه مرادت را بدهد.

۷. به صراحت از خواب و حضور امام علی و ۳۷ دعوت از شاه به نذر دوازده شمع و ۴۸ مددکاری حضرت در قضیه القاسب (۶۳) و همچنین نوائی ص ۱۶۸.

۸. اشاره به شعایر شرایع در زمان او: یحیی بن عبداللطیف قزوینی، لب التواریخ، مقدم، تهران، ۱۳۶۳: ص ۴۲۵.

۹. نک: آقاجری هاشم، کنش دین و دولت در ایران عصر صفوی، انتشارات باز، ۱۳۸۰، ص ۱۱.

۱۰. شاردن که در اواخر دوره صفویه به ایران آمده است از قدرت ماورالطبیعی شاه خبر می دهد. قدرتی که بیماران را شفا می دهد. «من بارها بیمارانی را دیده‌ام که خود را به امید بهبود یافتن بر قدم شاه می کشیدند. یا در حالی که فنجانی پر از آب در دست داشتند در گذرگاه پادشاه می ایستاد تا وی انگشتانش را در آن فرو کند تا آن را بخورند و از بیماری برهند. (شاردن، سفرنامه، ترجمه اقبال یغمایی، ج ۳، توس، ص ۱۱۴۹) کمپفر نیز چنین گزارشی را به شکلی مفصلتر از زبان یک روحانی بیان کرده است. (کمپفر، ص ۱۴۱۵)

۱۱. تشبه به امام علی (ع) و حتی امام حسین (ع) جای خود را به تشبیه شاهان به جمشید و انوشیروان می دهد. نک: کالین میچل، سیاست ورزی در ایران عصر صفوی قدرت، دیانت، بلاغت، ترجمه حسن افشار، فرهنگ جاوید، ۱۳۹۷، ص ۱۲۶ به بعد

۱۲. کاترین بابائیان نیز در اثر خود بدین مهم اشاره کرده است که شاه طهماسب در تذکره شعلیرغم تلاش برای بازتفسیر گفتمان انقلابی پدرش نتوانسته است خود را به عنوانی قدیمی بشناساند. (ص ۲۹۸ و ۲۹۷)

۱۳. بنا به گفته خواندمیر دست غیب و قیضه قدرت لاریب را به استدعای روحانیت بزرگی که در حوالی مزار و مرقد فیض الانوار بود «سنگ مهلک» بر ازبکان زد.

۱۴. به نقل از: Anon, A Chronicle of the Carmelites in Persia, 2 vol (London 1939), vol 1, pp 47, 48

۱۵. بازتاب این مهم در تاریخنگاری قاضی احمد قمی نشان روشنی است از رابطه بین الادهانی طبقات فرادست و فرودست در باورمندی به وجود خضر. وی در تاریخی که می نویسد آنجا که به وصف باغ سعادت آباد قزوین/دوره شاه طهماسب می رسد آبش را با آب حیات خضر مقایسه می کند و در وجهی غلوآمیز حتی جایگاهی برتر به آن می بخشد. (قمی، ج ۱: ۵۱۹ و ۵۲۰)

کتابنامه

- آغاجری، هاشم (۱۳۸۰) کنش دین و دولت در ایران عصر صفوی، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران (انتشارات باز).
- ارجانی، فرامرز بن خدا (۱۳۵۳-۱۳۴۷)، سمک عیار، تهران: چاپ پرویز ناتل خانلری.
- استرآبادی، سید حسن بن مرتضی حسینی (۱۳۶۶)، از شیخ صفی تا شاه صفی، به اهتمام احسان اشراقی، تهران: انتشارات علمی.
- اسکار، پیترو (۱۳۷۴) جامعه شناسی ادبیات، ترجمه مرتضی کتبی، تهران: انتشارات سمت.
- افوخته ای نظنری، محمود بن هدایت الله (۱۳۷۳)، نقاوه الآثار فی ذکر الاخبار، به اهتمام احسان اشراقی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- الحسینی، خورشاه بن قباد (۱۳۷۶)، تاریخ ایلچی نظام شاه، به کوشش محمدرضا نصیریو کوئیچی هانه دا، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- اولثاریوس، آدام، (۱۳۶۹)، سفرنامه ج دوم، اصفهان خونین شاه صفی، ترجمه حسین کردبچه، تهران: کتاب برای همه.
- ایمان محمدتقی (۱۳۹۴)، روش شناسی تحقیقات کیفی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- بوداق منشی قزوینی (۱۳۷۸)، جواهر الاخبار، تصحیح محسن بهرام نژاد، تهران: میراث مکتوب.
- پارسا دوست، منوچهر (۱۳۸۱)، شاه طهماسب اول، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- تطیلی رابی بنیامین، تنرو آنتونیو و ممیره میکسل، (۱۳۹۳) سه سفرنامه: (از زمان سلطان سنجر و اوایل صفویه) با دو شرح درباره سفرنامه های اسپانیولی، پرتغالی و ایتالیایی، به کوشش حسن جوادی و ویلم فلور، تهران: ناشر بنیاد موقوفات محمود افشار.
- جعفریان، رسول (۱۳۷۴)، صائب تبریزی و مشروعیت سلطنت صفوی، کیهان اندیشه، ش ۶۰.
- (۱۳۷۹)، دیدگاه های سیاسی عبدی بیک شیرازی (۹۸۸ م.) در باره شاه طهماسب صفوی (۹۸۴ م.) حکومت اسلامی، ش ۱۶.
- حسینی، مسعود بن محمد میرک (۱۳۸۵)، ریاض الفردوس خانی، به کوشش ایرج افشار و فرشته صرافان، تهران: بنیاد دکتر محمود افشار.
- خواندمیر، امیر محمود (۱۳۷۰)، تاریخ شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی، تصحیح دکتر محمدعلی جراحی، تهران: نشر گستره.
- خورانی اصفهانی فضل (۱۳۹۸)، افضل التواریخ ج اول و دوم، به کوشش احسان اشراقی، قدرت الله پیشنمازاده، تهران: موسسه پژوهشی میراث مکتوب.
- درویشیان، علی اشرف و خندان، رضا (۱۳۹۸)، فرهنگ افسانه های مردم، ج ۸، تهران: نشر ماهریس.
- سفرنامه های ونیزیان در ایران (شش سفرنامه) (۱۳۸۱)، ترجمه منوچهر امیری، تهران: انتشارات خوارزمی.

۲۶ تحقیقات تاریخ/اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

سیبک، ییری (۱۳۸۴)، ادبیات فولکلور ایران، ترجمه محمد اخگری، تهران: انتشارات صدا و سیمای جمهوری اسلامی مرکز تحقیقات/سروش.

سیوری، راجر (۱۳۷۴)، ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز.

----- (۱۳۸۰)، در باب صفویان، ترجمه رمضان علی روح الهی، تهران: نشر مرکز.

شاملو، ولی قلی خان (۱۴۰۰)، قصص الخاقانی، ج ۱ تصحیح سیدسعید میرمحمدصادق، تهران: سروش و نگارستان اندیشه.

شاه طهماسب بن اسماعیل بن حیدری الصفوی (۱۳۶۳)، تذکره، به اهتمام امرالله صفوی، تهران: انتشارات شرق.

طالعی قره قشلاقی، عزیز (۱۴۰۰)، تحلیلی بر زمینه ها و عوامل اثرگذار بر رفتارها و سیاست مذهبی شاه طهماسب اول صفوی، مجله جستارهای تاریخی، دوره ۱۲، ش ۲.

عالم آرای شاه طهماسب (۱۳۷۰)، به کوشش ایرج افشار، تهران: دنیای کتاب.

علیزاده شعراف، مهرداد، فتوحی رودمعجنی، محمود و ذوالفقاری، حسن (۱۳۹۹) تحلیل محتوای قصص عصر صفوی با رویکرد اهداف سیاسی و اجتماعی، دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه، س ۸، ش ۳۳، مرداد و شهریور.

غفاری قزوینی، قاضی احمد (۱۳۴۴) تاریخ جهان آراء، تهران: انتشارات کتابفروشی حافظ.

فیگوئرا (۱۳۶۳)، سفرنامه، ترجمه غلامرضا سمیعی، تهران: نو.

قاضی احمد قمی (۱۳۸۳)، خلاصه التواریخ، ج ۱، به کوشش احسان اشراقی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

قصه هزار گیسو (۱۳۸۰)،، یزد: چاپ علی رضوی بهابادی.

کارریف، جملی (۱۳۴۸) سفرنامه، ترجمه نخجوانی و کارنگ، آذربایجان شرقی: اداره فرهنگ و هنر.

کالین، میچل (۱۳۹۷)، سیاست ورزی در ایران عصر صفوی قدرت، دیانت، بلاغت، ترجمه حسن افشار، تهران: فرهنگ جاوید.

کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۳)، سفرنامه، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: انتشارات خوارزمی.

محتشم کاشانی، کمال الدین (۱۳۸۰)، هفت دیوان، تصحیح عبدالحسین نوایی و مهدی صدریف تهران: نشر میراث مکتوب.

منشی اسکندریگ، (۱۳۸۱)، عالم آرای عباسی ج ۲، زیر نظر ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.

نوایی، عبدالحسین (۱۳۶۰)، اسناد و کاتبات سیاسی ایران از ۱۰۳۸ تا ۱۱۰۵ همراه با یادداشت های تفصیلی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

روملو، حسن (۱۳۸۴)، احسن التواریخ ج ۳، عبدالحسین نوایی، تهران: اساطیر.

یحیی بن عبداللطیف، قزوینی (۱۳۶۳)، لب التواریخ، تهران: مقدم.

چهره بستن شاه طهماسب اول در ذهنیت عامه ... (آمنه ابراهیمی) ۲۷

Babayan, Kathryn,(2003) *Mystics, Monarchs, and Messiahs: Cultural Landscapes of Early Modern Iran*, Harvard University Center for Middle Eastern Studies.

Burke, Peter. 1998. *Mentalities*. in *A Global Encyclopedia of Historical Writing: K + Z*, ed. D. R. Woolf. Taylor & Francis.

Tilly ,Charles, (2000)*Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000* ,Editor by Peter N Stearns, Volum 3, Entry: Social Class: Publisher Charles Scribner:Detroit: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*.